

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הסדנה על לשון חכמים

באלול תשנ"ו, מ"ז עד כ"ז בו (1-8 בספטמבר 1996), התקיימה בירושלים סדנת חוקרים על "דקדוק לשון חכמים ומילונה" במסגרת המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בירושלים. השתתפו בה כשלושים חוקרים מאוניברסיטאות וממוסדות מדע אחרים, מהם חמישה מחוץ לארץ, וניהל אותה פרופ' משה בראש בסייעה של הגב' עפרה תירוש-בקר. נשמעו עשרים ושש הרצאות, מחולקות בשלושה עשר מושבים; לכל הרצאה הוקצבה שעה, מחציתה להרצאה עצמה ומחציתה לדיון עליה. יום אחד הוקדש לסיור בחפירות ציפורי, עירו של ר' יהודה הנשיא.

כל אחת מן ההרצאות העידה על הכנה רצינית ונתנה הרגשה ברורה של היותה פרי מחשבה רבה ועמל חרוץ, בין שבאה כסיכום של מחקר מוגמר בין שהתוותה את הקווים של מחקר שבדרך. אחדות מהן היו מבריקות במיוחד ואף מרתקות.

בין משתתפי הסדנה בלט לטובה חלקם של צעירים בקיאים וחריפים (אחדים מהם בנים למלומדים מוכרים), הם הם שיהיו מחר ראשי המדברים בתחום זה.

הדיונים שלאחר ההרצאות היו ערניים ביותר ולקחו בהם חלק רוב החברים; התגלעו בהם לעתים התנגשויות בין השקפות שונות, אך לעולם הם התנהלו ברוח טובה ובכבוד הדדי, על דרך שאמרו רבותינו בדרשם את הפסוק בזכריה (יא, ז), "נועם - אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל, שמנעימין זה לזה בהלכה" (סנהדרין כד ע"א).

אם ננסה למיין את ההרצאות לפי ענפי הבלשנות השונים נקבל תמונה זו: עשר מהן עסקו בתורת הצורות, שש בסמנטיקה, שלוש בתחביר, שתיים בדיאלקטולוגיה, והחמש הנותרות עסקו כל אחת בתחום לעצמה: אחת באפיגרפיה, אחת בסגנון, אחת בדרכים לההדרת טקסט, אחת במסורת הלשון, ואחת במילונות.

אשר לתחומי הלשון עצמה שהיו קרקע לדיונים, מובן מאליה שלשון חכמים תפסה חלק בראש, בהתאם למגמת הסדנה, ובתוכה בייחוד לשון התנאים. לעתים ערך המרצה את הדיון בזיקה למסורת תימן, או בהרחבת המבט אל רבדים אחרים של העברית; שניים מן המרצים דנו בלשון התפילה,

אחד - בארמית של התלמוד, אחד - בעברית של השומרונים, ואחד - בלשון של מגילות ים המלח. הוצג אפוא נוף רחב ומגוון, והוארו הן מרכזו הן צדדיו.

מובן מאליו שלא ניתן לסכם בכמה שורות את כל מה שנאמר בסדנה, ועלינו להסתפק ברמיזה לנקודות אחדות, ככל אשר יעלה המזלג, ובלי שתהיה בזה הערכה לרמת חשיבותם של הדברים שהוזכרו כאן ביחס לאלה שלא הוזכרו. לתשומת לב רבה זכו שמות העצם לצורותיהם ולתפקידיהם. פרופ' משה בר-אשר מן האוניברסיטה העברית תיאר את משקלי השמות בלשון המשנה; פרופ' אלישע קמרון מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב דן במשקל מקטלת בלשון חכמים בהשוואה למסורות של השומרונים, של טבריה ושל בבל; מר צמח קיסר מאוניברסיטת בר-אילן הרצה על המשקל פֶּעַל במשנה על פי מסורת תימן, ופרופ' שמעון שרביט מאותה אוניברסיטה - על התגבשות שמות הפעולה בלשון חכמים. גם חלק ניכר מהרצאתו של מר מיכאל ריזיק מן האוניברסיטה העברית על לשון חז"ל במחזורים איטלקיים מימי הביניים הוקדש לדיון בשמות העצם.

הרבה נכתב על המילית של, הנהוגה בלשון חכמים ובעברית המודרנית להביע את יחס הקניין: "הבית של משה". מילית זו מורכבת משתי אותיות השימוש שי"ן ולמ"ד: האומר "הבית של משה" כאילו אמר "הבית אשר למשה", שהיא תבניתו של משפט זיקה השכיחה במקרא: "הצאן אשר לאביה" (בראשית כט, ט), "הרעים אשר לשאול" (שמואל א כד, ח). מכיוון שבלשון חכמים אות הזיקה שֶׁ החליפה את מילית הזיקה אשר, החליף הצירוף שֶׁל את הצירוף אשר ל-. לפי זה צירוף האותיות של חייב להיכתב רצוף למילה התוכפת, כדון אותיות השימוש, וכך אמנם נמצא בכתבי היד הטובים של המשנה וכך גם נדפס במשניות עם הפירוש של חנוך אלבק והניקוד של חנוך ילון: "תאנים שֶׁלְטָבֵל" (דמאי ז, ה), "הבור שֶׁלְמַיִם" (תרומות י, ב). אולם בדפוסים הרגילים של המשנה נהפכה של למילית בפני עצמה ("תאנים של טבל", "הבור של מים"), וכך נמצא לעתים גם בתעודות ים המלח ובאיגרות של בר-כוכבא. פרופ' ראובן (ריצ'ארד) שטיינר מן ה-Yeshiva University בניו-יורק הראה שגם כאשר צירוף האותיות של נכתב רצוף למילה התוכפת הוא הורגש כמילה עצמאית ושימש שימוש שונה במקצת מן הצירוף המקראי אשר ל-. לדוגמה, במשפט "היה [עובי הכותל] שלו וּשְׁלַעְבוּדָה זרה - נדון מחצה על מחצה" (עבודה זרה ג, ו) אי אפשר להחליף את שֶׁ באשר ולומר "היה אשר לו ואשר לעבודה זרה"; הוא הדין במשפט "אין תורמין בסל ובקופה שהן שֶׁלְמִידָה" (תרומות א, ז), שאי אפשר להמירו ב-"[...] שהן אשר למידה". לפיכך אין לראות בהפיכת צירוף אותיות השימוש

של- למילה עצמאית של חידוש מאוחר, אלא יש מקום לומר שהוא התהווה כבר בלשון התנאים גם אם הכתיב לא תמיד ציין זאת.

לומדי התלמוד מכירים יפה את המילית **קא** (צורה מקוצרת של הפועל הארמי **קאם** השווה לפועל העברי **קיים** = עומד). מילית זו באה פעמים רבות לפני פועל ואין תפקידה ברור: מה ההבדל בין **קא אמר** (או **קאמר**) לבין **אמר**? ד"ר יוחנן ברויאר מן האוניברסיטה העברית הראה על ידי דוגמאות רבות שמילית זו ממלאה שני תפקידים שונים, אולי תלויים זה בזה: יש שהיא מציינת פעולה ממושכת בעבר כנגד פעולה רגעית, ויש שהיא מציינת פעולה שכבר נגמרה לעומת פעולה שבהווה. את התפקיד הראשון אפשר להדגים במשפט "כיון דחזייה דקא מצטער, אמר ליה" וכו' (כתובות קיא ע"ב), שבו הצורה הפועלית **קא מצטער** מציינת פעולה נמשכת (היה **מצטער**) לעומת הפועל **אמר** הבא אחריה, המציין פעולה רגעית. דוגמה לתפקיד השני היא ההבדל שבין הביטוי השכיח "רב פלוני אמר", הפותח לעתים פסקה חדשה ומשמעותו עבר פשוט (he said) לבין הביטוי **קא אמר** העשוי לבוא בתוך הדיון והוראתו עבר מוגמר (he has said).

ידועה פעולתם של מדקדקים אשכנזיים בני דור ההשכלה, ואף לפניה, ל"תיקון" צורות לשוניות בנוסח התפילה בהתאם לדקדוק לשון המקרא, שנתפס על ידיהם כדקדוק התקני היחיד של הלשון העברית. חלק ניכר של תיקונים אלו אכן הצליח לחזור אל נוסח התפילה האשכנזי ולדחוק בכך מסורות הגייה טובות ונכונות: הדוגמה המפורסמת ל"תיקון" כזה הוא "מוריד הגשם" האשכנזי - בצורת הפסק מקראית, תחת הנוסח המקורי "מוריד הגשם" שהוא לבדו היה מוכר עד למאה הי"ח. בין ראשי המדקדקים שהנהיגו תיקונים כאלה בסידור התפילה היה ר' שלמה זלמן הכהן הענא (רז"ה - 1687-1746). בבואו לתקן את לשון הסידור תיקן אף את לשונם של אותם קטעי המשנה הכלולים בו, כגון הפרק החמישי של מסכת זבחים ("איזהו מקומן") והפרק השני של מסכת שבת ("במה מדליקין"). על פעולתו זו עמד ד"ר חיים א' כהן מאוניברסיטת תל-אביב. מעניינת מסקנתו שמן התיקונים של רז"ה אנו למדים מה הייתה הצורה המקורית של המסורת האשכנזית, כי "במרבית המקרים נמצא שהנוסח הנדחה נוסח טוב הוא העולה בקנה אחד עם מסורות הגייה המוכרות לנו מכתבי יד טובים של המשנה וממסורות שבעל פה ראויות וטובות".

ד"ר יצחק גלוסקא מאוניברסיטת בר-אילן עמד על ההיווצרות ועל גלגולי המשמעות של הביטוי **עין הרע** (או **עין רעה**). זהו חידוש של לשון חכמים, תרגום שאילה של הביטוי הארמי **עינא בישא** והדומים לו, והוא מציין הן

תכונה נפשית, 'קמצנות', הן יכולת מאגית, 'עין מזיקה'. הייתה כאן הרחבה מעניינת מן הבלשנות לתחום האמונות והדעות.

עד כאן. ומי שירצה לדעת יותר יעיין בתקצירי ההרצאות, הלא הם כתובים על ספר "עיונים בלשון חכמים", אשר יצא לאור על ידי המכון ללימודים מתקדמים לקראת הסדנה והיה לעזר רב למשתתפיה.

במושב האחרון ערך כותב שורות אלו מעין דין וחשבון תמציתי של הסדנה. כהערת שוליים הוא ציין שהרצאות הסדנה שוב מוכיחות שחלק גדול של חקירת לשון התנאים מצטמצם בלשון המשנה והתוספתא ומזניח את מדרשי ההלכה, העשויים להוסיף, לדעתו, חומר חשוב לידיעתנו על רובד זה של הלשון העברית. אך אין ספק שהישגי הסדנה נכבדים: נידונו נושאים חשובים, וביניהם אף כאלה שהם שנויים במחלוקת, הרצאותיה היו עשירות תוכן ומאלפות, דיוניה פוריים, ושררה בה, כאמור, רוח טובה, אולי בהשראת רוח חכמינו ז"ל אשר בדבריהם עסקה.